

KÉPES JÚLIA

**A műfordító boszorkánykonyhájában
(A középkori költészet fordítása kapcsán felmerülő
kérdések és kételyek)**

DANS L'ATELIER DU TRADUCTEUR DE LA POÉSIE MÉDIÉVALE. DE QUESTIONS EN INTERROGATIONS : LE FOND ET LA FORME. Partant de mes propres traductions hongroises de la poésie des troubadours et des fragments du *Roman de Tristan* de Béroul et de celui de Thomas avant tout, cet article traitera du dilemme archaïsmes ou recours à la langue moderne dans les genre traductions. Doit-on conserver à tout prix et partout les solutions formelles extrêmement complexes de la poésie troubadouresque ou peut-on se permettre certaines concessions ? Doit-on préserver le vouvoiement des amoureux de l'original ? Comment se peut-il qu'une traduction puisse être fidèle au contenu et à la forme sans être pour autant une vraie réussite ?

Cikkemben részint Béroul, illetve Thomas *Trisztán*-fordításom,¹ részint pedig a trubadúrköltészet-összeállításom² kapcsán szeretnék szólni olyan speciális problémákról, melyek a fent említett versek, illetve verses regények fordítása során merültek föl, és noha olykor csupán formainak, illetve részletkérdésnek tűnnek, voltaképpen messze túlmutatnak ezen. A régi költészet fordítása kapcsán felmerülő kérdések túlnyomó része azonban nem szűkíthető le csupán erre a területre, hiszen legtöbbjük ennél sokkal általánosabb érvényű.

Szokták olykor kérdezni, milyen nyelvezetben fordítom magyarrá ezeket a régi szövegeket. Vajon valamiféle ómagyar vagy legalábbis archaizáló nyelvezetet használok fordításaimban? Mivel azonban ezek a művek keletkezésükkor természetesen az akkorihoz képest modern, akkor beszélt nyelven íródtak, és mivel elsődleges célom közel hozni őket az olvasókhöz, semmiképpen nem szolgálja ezt a célt, ha ezeket a műveket egy igen nehezen

¹ *Tisztán és Izolda*, ford. Képes Júlia, új, bővített kiadás, Budapest, Akkord Kiadó, 2001.

² *Vágyba felöltözve, ruhátlan*. Válogatás a trubadúrok költészetéből, válogatta és fordította Képes Júlia, Budapest, Balassi Kiadó, 1996.

érthető nyelven próbálnám visszaadni magyarul. Különösen mivel feltett szándékom, hogy aki olvassa, élvezze is őket, hiszen túlnyomó részük kifejezetten kellemes olvasmány. Kedvenc témáim pedig, a trubadúrok és a Trisztán-feldolgozások, eddigi tapasztalataim szerint kifejezetten nagy érdeklődésre tartanak számot, még azok részéről is, akik ezekről a művekről gyakorlatilag minimális információval rendelkeznek. Egy-egy archaikusabb ízű szót bele-bele lehet csempészni ezekbe a szövegekbe, de lehetőleg módjával, mintegy különleges fűszernek tekintve őket, vigyázva, hogy tegyék ugyan izgalmasabbá az ételt, de azért ne „telepedjenek rá” túlságosan az eredeti ízére, teljesen elnyomva azt.

A következő kérdés, amely szinte állandóan felmerül a középkori költészet fordítása folyamán, de nyilvánvalóan azért nem csak ott: a szerelmespár magázódik a *Trisztánban*, a trubadúrverseket magázva írták. Mennyire szükséges ezt tartani? Ha tartjuk, nem kockáztatjuk-e, hogy olyasmi helyzetet kreálunk, melyekhez hasonlót a sebtiben lefordított angol nyelvterületről származó filmekből oly jól ismerünk, és oly jókat kuncogunk rajta: amikor az első csók (netán egyéb) után a pár ugyanúgy magázódik, mintha mi sem történt volna. Nem lenne az automatikus tegezésre váltás egyfajta kézenfekvő, ráadásul abszolút feltűnésmentes „modernizáló eszköz” a műfordító kezében?

Ebből a szempontból kétféleképpen oldottam meg a *Trisztánt*, illetve a trubadúrokat, több oknál fogva. A *Trisztánban*, mivel kettejük közt eleve oly szoros kapcsolat van, hogy számomra a kölcsönös magázódás erőltetetten hangzott volna, itt a tegezés mellett döntöttem, annál is inkább, mivel a Béroul-féle töredék kezdetén már régóta szeretők. (Lehet, hogy ha a történet egésze a kezünkben van ófranciául, másképp döntök?) Az övük tehát lovagi szerelem, és abba a tegezés egyértelműen jobban illik. Ugyanakkor a trubadúrverseket, egészen minimális kivétellel, magázva fordítottam, és azt hiszem, nem döntöttem rosszul: úgy éreztem, ez jól érzékelteti az erre a költészetre oly sokszor igaz távoli szerelmet. Azoknak a verseknek pedig, amelyekben a „tipikus” trubadúrversnél merészebb dolgok is megfogalmazódnak, érzésem szerint a magázódás különös ráadás-feszültséget ad, ami olykor szinte szétfeszíti

a verset. Kedvenc példám erre De Dia grófnő *Nagy bánat nyomja szívemet...*³ című verse. Ennek csúcspontját jelenti az alább kiemelt két sor:

Egyetlen vágyam – tudja meg:
Egy éjjel együtt hálni Önnel,

és a kép teljessége miatt idézném a verset teljes egészében is:

Beatritz De Dia grófnő:
Nagy bánat nyomja szívemet (*Estat ai en greu consirier*)

Nagy bánat nyomja szívemet,
Egy lovagért sorvadozom.
Tudják meg hát mindenkoron
Határtalan szerelmemet;
Mert látom már, hogy megcsalattam:
Szerinte nem adtam szerelmet,
Miatta szüntelen kesergek,
Vágyba felöltözve, ruhátlan'.

Bárcsak végre szerelmemet
Ölelné meztelen karom,
S párnája volnék ágyamon!
Üdve sohasem szűnne meg;
Hölgyét Floire imádta hajdan,
De nálam jobban nem szerettek:
Szemem fényét, minden szerelmet,
Szívem és éltém néki adtam.

Kedves, érdemteljes lovag,
Mikor lesz végre már enyém?
Feküdne bár a férj helyén,
S adnék szerelmes csókokat!
Egyetlen vágyam – tudja meg:
Egy éjjel együtt hálni Önnel,
Ha megígéri: kész örömmel
Teljesíti kérésemet.

Szerintem ez a két sor fele ennyire se ütne tegezve, de legalábbis sokkal kevésbé. Egyrészt nem kevésbé meglepő, hogy ez a sor magázva hangzik el, másrészt igenis, így „emelkedettebben” hangzik az egész gondolat, illetve az egész vers is. Kicsit hasonlóan ahhoz, ahogy, bár több évszázaddal később, Júlia is először vallja meg szerelmét Romeónak, sőt a teljesség kedvéért mindjárt a kezét is megkéri az első

³ DE DIA, Beatritz, 1996, „*Estat ai en greu consirier...*”; „Nagy bánat nyomja szívemet...”, in *Vágyba felöltözve, ruhátlan*, i. k., 28-29. o.

éjszakai találkozáson – de kettejük közt mégis ott van az, hogy ő az erkélyen – fenn van, lovagja pedig lenn... Egyetlen kivétel Raimbaut de Vaqueiras *Hajnali dal*⁴ című verse, melyben elhangzik, hogy „Ég veled! Most el kell hagylak!” Érzésem szerint az alba műfajához viszont jobban illik a tegezés.

Az igazsághoz talán az is hozzátartozik, hogy Thomas *Trisztánja* fordítása kezdetén jóval fiatalabb voltam, mint a trubadúrválogatás fordításakor, és ifjabb korában az embert kifejezetten zavarta az olyan helyzet, amikor valamiért magázódnia kellett kortársaival. Bő tíz évvel később, mikor a trubadúrokat fordítottam, azért ez már némileg másképp működött... Ehhez talán némiképp hozzájárult az is, hogy ha az előbbi De Dia grófnő-sorokban rejlő gondolatot el lehet magázva mondani, akkor feltehetően gond nélkül minden egyebet is...

Néhány szó az általam fordított versek formájáról és az abból adódó esetleges nehézségekről. Formai szempontból a *Trisztán* a lehető legegyszerűbb verses forma, igazi „jutalomjáték” a fordító számára: jambikus nyolc szótagos, páros rímes sorok, amivel elég kellemesen lehet haladni, illetve belefogni, ha az embernek épp van másfél szabad órája. A trubadúrversekkel ezt sokkal nehezebb megtenni, és általában igyekeztem lehetőleg teljes egészében lefordítani őket egyetlen alkalommal, vagy ha ez semmiképpen nem volt kivitelezhető, legalább egyetlen nap alatt. A trubadúrlíra gyöngyszemeinek a formája általában meglehetősen bonyolult és kötött; nemritkán a refrének összerímelvek,⁵ másutt egymásra rímelvek a strófák,⁶ de még olyan is előfordul, hogy a strófák egymásra rímelését „csavarintja meg” a trubadúr például úgy, hogy ugyanazok a rímek vannak minden strófaban, de két strófanként változó elrendezésben, strófanként egy-egy kulcsszóval.⁷ Nem ritka a belső rím sem,⁸ és még sorolhatnám hosszasan az izgalmas formai kihívásokat.

⁴ DE VAQUEIRAS, Raimbaut, 1996, „Alba”; „Hajnali dal”, in *Vágyba felöltözve, ruhátlan*, i. k., 94-95. o.

⁵ VENTADORN, Bernart De, 1996, „*Tant ai mon còr plen de jòia...*”; „Örömmel oly tele szívem”, in *Vágyba felöltözve, ruhátlan*, i. k., 18-19. o.

⁶ D'AURENGA, Raimbaut és DE DIA, Beatritz, 1996, „*Tenson*”; „Vita”, in *Vágyba felöltözve, ruhátlan*, i. k., 14-15. o.

⁷ ARNAUT, Daniel, 1996, „*Chanson do'lh mot son plan e prim...*”; „Dalom könnyed lesz és ügyes”, in *Vágyba felöltözve, ruhátlan*, i. k., 70-71. o.

⁸ DE VAQUEIRAS, Raimbaut, 1996, „*Calenda maia...*”; „Május eleje...”, in *Vágyba felöltözve, ruhátlan*, i. k., 88-89. o.

Ilyenkor szoktam mondani, hogy ha a versfordítás apropóján Kosztolányit idézzük, miszerint verset fordítani annyi, mint gúzsba kötve táncolni, akkor trubadúrverset fordítani szerintem gúzsba kötve és kézen állva tenni ugyanezt. Ráadásul mindezt vagy úgy teszi az ember, hogy eme kínlódásaiból a nyájas olvasó semmit nem érzékel, vagy pedig mindez „*peine perdue*”... Mert ha a trubadúrversen ez megéreződik, és „izzadságszaga lesz” (elnézést), akkor sajna nem sok értelme volt az egésznek; valahogy, paradox módon olyan érzést kell sugallania az eredménynek, mintha csak úgy egészen spontán kiperdült volna belőlünk. Ha nem „röpül” a vers, akkor lehet maximálisan hű tartalmilag és formailag egyaránt, mégsem mondható sem jó versnek, sem pedig sikerült fordításnak. Úgyhogy bármily szomorú hír légyen is minden érdekeltnek, a lefordított versek fölött átkínlódott hosszú éjszakák sajnos megmaradnak legbelsőbb magánügyünknek, optimális esetben legalábbis. Ahhoz tudnám hasonlítani, mint amikor a filmben a főhősnő haját órákon át fésülik hogy úgy nézzen ki, mintha épp most kelt volna ki az ágyból, és annak bizony úgy kell kinéznie, nem úgy, mintha órák hosszat fodrászolták volna, ha mégis, akkor bizony valamit nagyon elszúrtak...

Ezután kis kitérőt tennék a forma megőrzésének kérdése kapcsán, szándékosan egy időben és térben távolabbi példával. Voltaképpen egy középangol mű modern angol fordítása során találkoztam a következő *faute de mieux*-megoldással. A középangol irodalom egy gyöngyszeméről van szó, a szó legszorosabb értelmében, mivel a címe *Gyöngy*,⁹ melyből a formát maximálisan tartva fordítottam részleteket.¹⁰ A modern angolra fordító Brian Stone¹¹ az előszóban előrebocsátotta, hogy az egyébként valóban hihetetlenül bonyolult versformán annyit lazított, hogy az eredetileg a 12 soros strófákban mindössze 3 rím variálása helyett végül is 5 rímet változtatott, saját szavaival megfogalmazva „szerényebb rímképletet használt”. A fordítás formai kivitelezését egyébként jócskán nehezítette az emellett rendszeresen használt igen impozáns mennyiségű alliteráció is, plusz a hatstrófás egységek első és

⁹ *Pearl*, Oxford, Clarendon Press, E. V. Gordon, 1953.

¹⁰ ISMERETLEN KÖZÉPANGOL KÖLTŐ, 1986, „Gyöngy” (részletek), in *Klasszikus angol költők*, Budapest, Európa, 82-91. o.

¹¹ STONE, Brian, 1964, „*Pearl*”, in *Medieval Verse*, London, Penguin, 137. o.

utolsó sorában található kulcsszó rendszeres alkalmazása. A fordítónak erre a lépésére tulajdonképpen szavunk nem lehet, hiszen sokan fordítottak középkori angol verseket prózában – nem mondom, hogy rímtelenül, hisz ezeknek a műveknek jelentős része eleve nem is rímel. Az alaphelyzet, nevezetesen hogy egy meglévő szabályrendszerre kijelentjük, hogy nekünk ez túl merev, és kissé könnyítünk rajta, engem némileg arra emlékeztet, mikor gyerekkoromban barátommal úgy sakkoztunk, hogy a győzelemhez matt helyett csupán le kellett ütni a másik királyát. Vajon sakknak nevezhető egyáltalán az, amit akkor játszottunk? Engem a rímképlet önkényes leegyszerűsítése valahogy erre a hasonló módon önkéntes szabálymódosításra emlékeztet.

Mindez tulajdonképpen bonyolult kérdést vet fel: mi az a versformában, amit feltétlen meg kell tartanunk, mi az, amit esetleg valamennyire szabadon kezelhetünk, illetve, hogy van-e ilyen egyáltalán? Hosszan lehetne vitatkozni azon, hogy melyik az a formai elem, ami feltétlenül megőrzendő, melyik az, ami kevésbé. Például az olasz versek esetében, ha egytől-egyig gondosan megtartjuk a nőrímekeket, akkor feltétlen hűségünk „eredményeként” magyarul fárasztóan nehézkes versezetet kapunk. Másik esemény, amelyre az azóta eltelt hosszú idő ellenére egészen élénken emlékszem, mikor egy ismerősöm mesélte, hogy egy hosszabb részt lefordított egy ófrancia verses regényből, és mintegy *en passant* hozzátette: „Azért a szerkesztő elég szőrszálhasogató! Azt mondta, hogy a fordításnak jambikusnak kéne lennie, merthogy az eredeti is az!” Amire sajnos nem tudtam mást mondani, mint azt, hogy bizony a bíráló megjegyzés, attól tartok, teljesen jogos. Mire a válasz az volt, hogy „de hát már a gimnáziumban sem szerettem a verstant”, ami kétségkívül mindenkinek szíve joga, kérdés, hogy ez esetben vajon biztosan a legjobb választás, ha verset fordít az illető. De azon biztosan el lehetne vitatkozni, hogy az előbb említett *Gyöngy* című, hatványozottan kötött formájú vers esetében pl. az fontosabb, hogy lehetőség szerint megőrizzük az alliterációt, netán azt inkább hagyjuk veszni (ami azért is lenne elég fonák, mivel ennek a korszaknak a neve *Alliterative Revival*, és ugyanennek a költőnek több műve csak alliterál és nem is rímel, vagy csak kis részben), viszont mégis inkább próbáljuk megőrizni az eredeti rímképletet, vagy, ahogy én is tettem, ezt is, azt is. Kérdés persze, hogy ennek mi az ára. Mert ugyanakkor abban is van némi igazság, hogy véráldozat árán nem szerencsés megtartani a formát, mert abból sok jó nem származik: ha

a fordítás telis-tele lesz olyan megoldásokkal, amelyeket nyilvánvalóan a forma, illetve a rím kényszere sugallt. Ezzel együtt inkább hosszú elbeszélő költemények esetében tudok ilyen kompromisszumos megoldást elképzelni, illetve elfogadni. Tudomásom szerint több ilyen projekt van épp kivitelezés, illetve tervezés alatt. Trubadúrvers-fordítást azonban látványos formai engedményekkel nem tartanék szerencsés ötletnek, hiszen a műfajhoz a forma ugyanúgy hozzátartozik, mint a tartalom, az utóbbi mindig meghatározza az előbbi, és ne feledjük, hogy ezeket a műveket eredetileg dallamra írták, így se a ritmust, se a rímet nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Mindenesetre, ha létezik olyan eset, amiről el lehet mondani, hogy a cél szentesíti az eszközt, akkor talán a versfordítás és az abban tett engedmény. Megegett, hogy mikor rímtelen fordítás hírét hallottam, magamban a szívemhez kaptam, de mikor láttam a valóban szép, jambikus, tehát a rímtelenség ellenére versben írott sorokat, végül azt kellett mondanom, hogy az eredmény által a kompromisszum valahol mégis igazolást nyert.

Mindennek feltételes elfogadásával együtt egyértelműen az eredeti forma megőrzésére szavaznék, ha az kifejezetten virtuóz, annál inkább. Számomra kihívást jelent egy-egy bonyolult formájú vers, és úgy érzem, csak azért is megcsinálom, kerül, amibe kerül, és nézetem szerint, ha már a sakkot szóba hoztam, ez az általam ismert legizgalmasabb játékok egyike, és számomra legalább olyan komoly, mint a sakk. Feltehetőleg egyforma izgalmat és élvezetet ad mind a kettő, de a fordítás szerencsés esetben másoknak is.

KÉPES JÚLIA

Nemzeti Tankönyvkiadó
e-mail: julia.kepes@gmail.com